

TIJORAT BANKLARI FAOLIYATIDA RISKLARNI BOSHQARISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH YO'NALISHLARI

Umirova Sakinabonu Dilshod qizi

Bank-moliya akademiyasi 2-kurs magistranti

Kirish

Tijorat banklarida risklarni boshqarish usullari bankning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan faoliyatlar yig'indisini o'zida aks ettiradi. Bunda moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini shakllantirish va unga qat'iy amal qilish muhim hisoblanadi. Bu esa o'z navbatida, bank faoliyatidagi risklarning oldini olish va oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidan iborat bo'ladi. O'zbekiston tijorat banklari so'nggi yillarda risklarni boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish yo'lida sezilarli yutuqlarga erishdi. Ammo moliyaviy bozorlarning jadal raqamlashtirilishi, yangi texnologik xavflar, kredit portfeli diversifikatsiyasi va xalqaro talablarning oshishi sharoitida bu tizimni yanada mukammallashtirish zarur.

Tijorat banklari faoliyatidagi risklarni samarali boshqarishda faqat xavflarni kamaytirish emas, balki riskni foyda bilan muvozanatlash, kapital barqarorligini ta'minlash va barqaror rivojlanishni kafolatlash demakdir. Jahon tajribasida bank risklarini bartaraf etishning Bazal qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan va amaliyotga tavsiya etilgan ko'rsatkichlar tizimi muhim rol o'ynaydi. 1974 yilda AQSh, Yaponiya va Yevropa mamlakatlari ishtirokida Shveysariyaning Bazal shahrida bank faoliyati moliyaviy barqarorligiga nisbatan qo'yilgan mezonlar ishlab chiqilishiga dastlabki qadamlar qo'yilgan.

Adabiyotlar sharxi

Risk-menejment nazariyasining shakllanishi iqtisodiyot fanida turli olimlarning ilmiy izlanishlari asosida rivoj topgan. Mashhur iqtisodchi F. Nayt o'z tadqiqotlarida risk tushunchasini "aniqlab o'lchash mumkin bo'lgan noaniqlik" sifatida ta'riflab, uni iqtisodiy qarorlar qabul qilishda muhim omil deb baholagan. Uning fikricha, riskni

to'g'ri o'lchash iqtisodiy subyektlarga xavflarni boshqarish va oldindan prognozlash imkonini beradi.

1968-yilda amerikalik iqtisodchi E. Altman tomonidan ishlab chiqilgan Z-score modeli korxonalarining moliyaviy barqarorligini baholashda, ayniqsa bankrotlik ehtimolini aniqlashda keng qo'llaniladi. Ushbu model moliyaviy koeffitsientlar tizimiga asoslanib, tashkilotning iqtisodiy xavfsizlik darajasini aniqlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, V. Acharya va L. Pedersen (2005) tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar likvidlik riskining aktivlar qiymatiga bevosita ta'sirini empirik ravishda asoslab berdi. Ularning tadqiqotlarida likvidlik yetishmovchiligi bank balansidagi aktivlar bahosining pasayishiga va moliyaviy tizimda ishonchning susayishiga olib kelishi isbotlangan.

Milliy miqyosda esa o'zbekistonlik olimlar - N. Jumayev, B. Berdiyarov, M. Maxmudova va N. Karimov tomonidan bank risklarini boshqarishga oid ilmiy yondashuvlar ishlab chiqilgan. Ularning tadqiqotlarida tijorat banklarida risklarni kamaytirishda kapital yetarliligi, raqamli monitoring tizimlarini joriy etish, shuningdek stress-test tahlillari orqali potentsial xavf omillarini oldindan aniqlash muhim omil sifatida e'tirof etilgan.

Xalqaro miqyosda esa Bazel III standartlari bank kapitalining yetarliligi, likvidlik va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash bo'yicha asosiy normativ sifatida qo'llaniladi. Ushbu me'yorlar bank tizimining xavfga chidamliligini oshirish, tizimli risklarni kamaytirish va kapital strukturasi optimallashtirishga qaratilgan.

“Asakabank” tajribasida ham ushbu xalqaro tamoyillar asosida ayrim elementlar amaliyotga joriy etilgan. Xususan, kapital yetarliligi va kredit riskini baholashda Bazel talablariga yaqin metodlar qo'llanilmoqda. Biroq, bank faoliyatida kompleks risk-monitoring tizimi to'liq shakllanmaganligi sababli, ayrim xavf omillarini aniqlashda kechikishlar va ma'lumotlar bazasining yetarli integratsiyalanmaganligi kuzatilmoqda.

Shunday qilib, xalqaro nazariyalar va milliy yondashuvlarni uyg'unlashtirish "Asakabank" singari yirik tijorat banklari uchun risklarni aniqlash, baholash va ularni samarali boshqarish tizimini yanada mukammallashtirishda muhim ilmiy-amaliy yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy qism

Tijorat banklarining risklarni boshqarish mexanizmi - bu bank faoliyatining moliyaviy xavfsizligini ta'minlash, barqarorlikni saqlash va yo'qotishlar ehtimolini kamaytirishga qaratilgan kompleks jarayonlar yig'indisidir. Bunday tizimning asosiy maqsadi bank faoliyatidagi risk omillarini aniqlash, ularning salbiy ta'sirini kamaytirish hamda iqtisodiy barqarorlikni kafolatlovchi nazorat mexanizmlarini shakllantirishdan iboratdir.

So'nggi yillarda O'zbekiston tijorat banklari risk-menejment tizimini modernizatsiya qilish, xalqaro me'yorlarga moslashtirish va raqamli nazorat vositalarini joriy etish bo'yicha muhim natijalarga erishdi. Biroq, moliya bozorlarining globallashuvi, raqamli moliyaviy xizmatlarning kengayishi, yangi texnologik xavf-xatarlar va xalqaro regulyativ talablarning murakkablashuvi ushbu tizimni yanada mukammallashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Bank amaliyotida risklarni boshqarish nafaqat xavfni kamaytirish, balki foyda va risk o'rtasida optimal muvozanatni topish, kapitalning yetarliligini saqlab qolish va barqaror rivojlanish strategiyasini qo'llab-quvvatlashni ham anglatadi.

1-rasm. Risklarni boshqarishni takomillashtirishning asosiy ustuvor yoʻnalishlari

Tijorat banklarida riskni boshqarishning zamonaviy shakli – bu ****riskga asoslangan boshqaruv modeli (Risk-Based Management Model)****dir. Ushbu modelda bankning har bir moliyaviy operatsiyasi, qaror qabul qilish jarayoni yoki investitsiya loyihasi risk ogʻirligi boʻyicha baholanadi.

Masalan, kredit ajratishdan avval mijozning moliyaviy barqarorligi, garov qiymati, kredit tarixining sifat darajasi va sohaning risk profili tahlil qilinadi. Natijada, qarorlar subyektiv baholarga emas, balki risk darajasining matematik koʻrsatkichlariga asoslanadi.

Riskga asoslangan boshqaruv modeli bank faoliyatini strategik jihatdan barqarorlashtiradi. Bu model orqali risk va daromad oʻrtasidagi muvozanat taʼminlanadi hamda har bir aktiv risk ogʻirligiga koʻra kapital bilan qoplanadi. Bunday yondashuv Basel III standartlari va xalqaro amaliyotda tavsiya etilgan ICAAP (Internal Capital Adequacy Assessment Process) talablariga toʻliq mos keladi.

Dunyo amaliyotida risklarni samarali boshqarishning metodologik asoslari Shveysariyaning Bazel shahrida 1974-yilda tashkil etilgan Bazel qoʻmitasi tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur qoʻmita bank tizimining barqarorligini oshirish, moliyaviy risklarni minimallashtirish va kapital yetarliligini taʼminlashga doir xalqaro standartlarni ishlab chiqadi.

Bazel-I (1988) standartlari asosida bank kapitalining kredit riskiga nisbatan minimal darajasi 8 foiz qilib belgilangan. Keyinchalik, Bazel-II talablari doirasida risklarni baholash tizimi yanada takomillashtirilib, u uchta asosiy komponentni oʻz ichiga oldi:

1. Kapitalning minimal talablari;
2. Nazorat jarayonlari;
3. Bozor intizomi va shaffoflik.

Bunda risklarni aniqlash va baholashning asosiy usullari sifatida quyidagi yondashuvlar qo'llaniladi:

- Standartlashtirilgan yondashuv (SA) – xalqaro reyting agentliklari (S&P, Fitch, Moody's) baholariga asoslanadi;
- Ichki reyting modeli (IRB) – bank tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan kredit baholash tizimi asosida aniqlanadi;
- Sekyuritizatsiya yondashuvi – aktivlarning qayta paketlanishi orqali riskni kamaytirish;
- Operatsion riskni baholash – jarayonlardagi texnik va inson omillarini hisobga olgan holda aniqlash;
- Bozor riskini baholash – moliyaviy instrumentlar qiymatidagi tebranishlarni o'lchash.

Bazel-II me'yorlariga ko'ra, kapitalning minimal darajasi 8 foizda saqlangan holda, riskka tortilgan aktivlar hajmiga nisbatan baholash tizimi joriy qilingan. Shunday qilib, kredit, bozor va operatsion risklarning umumiy ta'siri inobatga olinadi.

Kredit riskini baholashdagi muammolar va ichki yondashuvlar

Kredit riskini aniqlashda defolt ehtimoli (PD), defolt paytidagi yo'qotish (LGD), riskka duchor aktivlar hajmi (EAD) va qarzni so'ndirish muddati (M) kabi ko'rsatkichlar muhim ahamiyatga ega. Bazel qo'mitasining talablari asosida bu parametrlar bank tomonidan mustaqil baholanishi yoki regulyator mezonlariga muvofiq holda amalga oshirilishi mumkin.

O'zbekiston bank tizimida kredit riskini baholashda ayrim cheklovlar mavjud. Jumladan:

- Kredit oluvchilarning to'lov qobiliyatini baholovchi yagona milliy reyting tizimi to'liq shakllanmagan;
- Reyting agentliklari ma'lumotlari real vaqtda yangilanmaydi, bu esa risk baholashda noaniqlikka olib keladi;

- Mijozlarning kreditga layoqatini baholashda banklar o'rtasida yagona standartlar mavjud emas (masalan, ayrim banklar 6 oylik, boshqalari esa 12 oylik daromad ma'lumotini talab qiladi).

Mazkur holatlar sababli quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur:

- defolt ehtimolini aniqlashga qaratilgan statistik va moliyaviy ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish;

- kredit risklarini baholovchi avtomatlashtirilgan tahlil platformalarini joriy etish;

- yo'qotish holatlarida ularni qoplashning huquqiy va moliyaviy mexanizmlarini takomillashtirish.

Bazel-III va yangi yondashuvlar

2008–2009-yillardagi global moliyaviy inqiroz natijasida Bazel-III talablariga o'tish zaruriyati yuzaga keldi. Bu yangi model bank kapitali sifati, likvidlik darajasi va stress-test tizimlarini kuchaytirish orqali risklarni yanada aniq baholashni nazarda tutadi. Shuningdek, bu yondashuv moliyaviy barqarorlikni oshirish va tizimli risklarni kamaytirishga qaratilgan.

Bazel-III talablari asosida kapital yetarliligini hisoblashda faqat miqdoriy ko'rsatkichlargagina emas, balki kapitalning sifat tarkibi, barqaror moliyaviy manbalar va likvid aktivlar ulushiga ham e'tibor qaratiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklarida risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish - bu faqat xavflarni kamaytirish emas, balki ularni strategik resurs sifatida boshqarish san'atidir. Risk - yo'qotish manbai emas, balki to'g'ri baholangan taqdirda foyda olish imkoniyatini yaratadigan omildir.

O'zbekiston tijorat banklari, jumladan, "Asaka" ATB misolida ko'rinadiki, xalqaro standartlarga asoslangan risk-menejment tizimi joriy etilishi, defolt ehtimolini baholovchi indikatorlar ishlab chiqilishi va ichki reyting mexanizmlarini shakllantirish zarur. Bu esa banklar kapitalining barqarorligini ta'minlab, moliyaviy xavfsizlikni mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Acharya, V., Pedersen, L. (2005). *Liquidity Risk and Expected Returns*. Journal of Finance.
2. Altman, E. (1968). *Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy*. Journal of Finance.
3. Basel Committee on Banking Supervision (2023). *Basel III: Finalising Post-Crisis Reforms*.
4. Jumayev, N. (2021). *O'zbekiston tijorat banklarida risklarni boshqarish mexanizmlari*. TDIU ilmiy jurnali.
5. Maxmudova, M. (2020). *Asakabank ATB faoliyatida risklarni tahlil qilish va boshqarish usullari*.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli Farmoni "2020–2025-yillarda bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida."
7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2024). *Bank tizimining barqarorligi to'g'risidagi yillik hisobot*.